

Розділ 5.

Право грецького громадянства у зв'язку з розвитком міжнародних відносин

зносинах з македонським царем, що підтримував її порадами і, головне, грошима. Заради досягнення визначених політичних і особистих цілей Филип грошей не шкодував. “Навантажений золотом віслук, – говорив він, – візьме саму неприступну фортецю”.

Македонській партії протистояла інша партія – антимакедонська. І тут економічні інтереси мали вирішальне значення. До антимакедонської партії схилялися всі, чиї інтереси розходилися з великодержавною політикою македонських царів. Насамперед сюди належали торгові елементи, які були зв'язані з Чорним морем і не бажали випускати зі своїх рук протоки і північно-східний (чорноморський) ринок. Далі, до антимакедонської партії примикали афінські зброярі і, нарешті, маса середньої і дрібної демократії, яка страхалася північного “варвара”, руйнівника священних традицій демократичних порядків. В очах демократичної маси перемога Македонії означала кінець афінської демократичної конституції з її роздачами, народними судами, видовищними грошима і загальним голосуванням. Для багатьох афінян демократичний поліс був головним джерелом їхнього існування, і скасування демократичних порядків було рівнозначне закриттю цього джерела.

На чолі антимакедонської партії стояв знаменитий афінський оратор *Демосфен* (384-322 рр.). Демосфен був гарячим прибічником афінських демократичних установ і до того ж власником великого збройового ергастерія. Крім Демосфена, з видатних діячів до антимакедонської партії належали відомий афінський фінансист

Лікурґ, суперник Евбула, адвокат *Гіперід* і деякі інші представники афінської інтелігенції. Основною вимогою антимакедонської партії було збереження демократичної конституції. Вождь партії Демосфен, один з найбільших грецьких ораторів, у своїх промовах і виступах постійно нагадував про велике минуле Афін, про силу і велич політичної волі. Промови Демосфена вводять нас у гущину соціально-політичного життя Афін того часу, показуючи картину внутрішнього розкладання афінської демократії напередодні македонського завоювання.

У своїх виступах Демосфен, порівнюючи класичну демократію із сучасною йому демократією, приходив до сумних висновків. Колишня волелюбність греків зникла як дим. Великі політичні проблеми пішли в минуле, зникло почуття національної гордості і войовничості, що так вигідно відрізняло еллінів від варварів. Усе тепер розпродано на ринку! Інтерес до суспільних справ, патріотизм, хоробрість, самопожертва і витриманість старих афінян у даний час змінилися єдиним бажанням: не сплачувати податків, не нести військової служби й одержувати державну допомогу. Еґоїзм і індивідуалізм знищили колишню єдність поліса, яким відрізнялися старі Афіни.

“Тепер усе розкуплено, як продажний товар, і поміняно на те, що повалило Елладу у невиправну біду. На що ж саме? На все, чим звичайно супроводжується низька продажність. Кораблів, військ, грошей, запасів і всього, чим прийнято вимірювати силу держави, тепер у нас набагато більше, ніж колись, але все це робиться негідним, марним, недійсним завдяки тому, що все це стало предметом мерзенного торгу” [15, с. 53-54].

У своїй критиці македонської партії і Филипа Демосфен не шкодував ні слів, ні енергії. Македонський цар, говорив Демосфен в одній зі своїх філіппік, не має ніякого відношення ні до Греції, ні до грецької культури. Це – варвар, тиран, деспот, що не врятує, а задушить останні залишки еллінської незалежності, волелюбності і культури.

“Усі прихильники македонської партії, що запевняють афінян у філеллінстві македонського варвара, знаходяться у нього на утримуванні і роздачах македонських грошей і обманами

підкуповують нещасливий, що втратив голову, афінський демос.

У підступних задумах македонянина не може бути ніякого сумніву. Єдина мета, до здійснення якої прагне Филип, полягає в пограбуванні Еллади, у відібранні її природних багатств, торгових і стратегічних пунктів. Як засобом для досягнення своїх мерзенних намірів Филип користується розбратом і незгодою серед самих еллінів. Не говорячи вже про Олінф, Метон і тридцять два міста Фракії, винищених з нечуваною жорстокістю, не говорячи про знищення фокійців, він забрав у міст Фессалії волю і державний устрій, посадив, як тиранів, своїх агентів у Евбеї, на такій близькій відстані від Афін” [15, с. 45-49].

Позитивна частина програми антимакедонської партії зводилася до утворення союзу незалежних грецьких полісів і до загальногрецької війни з Македонією, що планомірно захоплювала північ і просувалася вглиб Греції. Безперечно, вказував Демосфен, сьогоденне положення найвищою мірою критичне, але все-таки ще є можливість зупинити рух македонян. Поки афінські кораблі цілі, усі, від малого до старого, повинні взятися за діло. Коли ж хвилі почнуть хльостати через борти корабля, то вже буде загублено все і всі зусилля виявляться марними. Таким чином, Демосфен на противагу македонської партії закликав до боротьби за незалежність батьківщини проти Македонії, за збереження демократичного ладу і проти військової диктатури македонського царя.

Священна війна. Битва під Херонеем. Коринфський конгрес

Приводом до втручання Филипа у грецькі справи послужила *Священна війна* (355-346 рр.) між фокійцями і фіванцями. Фокійці, Філомел і його брат Ономарх, які мали потребу в грошах для вербування найманців, захопили багатства Дельфійського храму і напали на сусідні міста, що стали на захист Дельфійського храму. Проти Фокіди утворився союз беотійських, фессалійських та інших середовищ негрецьких міст, до яких приєднався і македонський цар. Уся Фессалія визнала гегемонію Македонії. Після цього Филип всю увагу направив на Халкідський півострів.

У 348 р. був зруйнований *Олінф*, що чинив найбільший опір македонській агресії на півночі. Таким чином, Филип становився гегемоном усього північного узбережжя.

Закріпившись на півночі, Филип міг уже більш рішуче діяти в Середній Греції. Через два роки після зруйнування Олінфа в Пеллі між Македонією й Афінами був укладений *Філократів мир* (346 р.), за яким Афіни позбавлялися своїх володінь на півночі, за винятком афінських поселень.

Незабаром була закінчена і Священна війна. Фокіда погодилася повернути Дельфам захоплені скарби і підкоритися волі македонського царя. Стіни міст фокійського союзу були зруйновані, і самі міста перетворені в села.

На подяку за зроблену допомогу Филип був прийнятий у дельфійську амфіктіонію як рівноправний член. Після всього цього Филип скористався миром у Греції для завоювання фракійського узбережжя.

Філократів мир був тільки тимчасовою угодою, що не задовольняло ні ту, ні іншу сторону. Тим часом невблаганний Демосфен розвив надзвичайну енергію, організувавши проти Филипа сили Греції. Йому вдалося підняти почуття патріотизму і розбудити любов до волі і демократичних традицій великого минулого. На заклик Демосфена відгукнулися Керкіра, Акарнанія, Евбейські міста, Коринф і його колонії, а також ряд інших міст. До антимакедонської коаліції примкнули і Фіви. Фінансову допомогу повинні були зробити перси, що підтримали антимакедонську партію через страх перед Македонією як конкурентом в Егейському морі. На перську допомогу Демосфен та інші вожді демократичної партії покладали великі надії.

Однак, незважаючи на всі зусилля Демосфена, затримати просування Филипа не вдалося. При *Хероней* в Беотії у 338 р. відбулася рішуча битва, що закінчилася повним розгромом союзників. Дві третини грецького ополчення потрапило в полон, тисяча чоловік полягли на полі бою, інші розсіялися. Сам македонський цар, розповідає біограф Демосфена Плутарх, під час херонейського бою зовсім озвірів. Після бою Филип напився, влаштував п'ятику і танці серед трунів загиблих афінян і їхніх союзників, повторюючи п'яним

голосом: “Демосфен, син Демосфена, ухвалив...” [16, с. 62]. Обурений поведженням царя, пише Діодор, афінський оратор Демад, що знаходився серед полонених, крикнув йому: “Цар, ти граєш роль Терсита, а тобі доля визначила трагічну роль Агамемнона”. Протверезившись, Филип жажнувся від усього, що відбулося. Цар прекрасно розумів, додає Плутарх, що Демосфен протягом якої-небудь години силою свого слова досягав того, чого македонський цар-варвар не міг досягти протягом усього життя.

Про які-небудь подальші спроби протистояти Филипові після херонейського розгрому не могло бути і мови. Не допомогла навіть і крайня міра, до якої вдавалися греки в критичні періоди своєї історії, – звільнення на волю рабів, зайнятих у рудниках, ергастеріях і сільському господарстві. Демосфен змушений був тепер залишити Афіни і піти у вигнання. Після цього антимакедонська партія розпалася.

Поразка демократичної коаліції пояснюється військово-технічною і фінансовою перевагою Македонії й архаїчністю самої програми Демосфена. Идеалом Демосфена залишалася стара демократична Греція, що вже не мала в той час міцних соціально-економічних коренів. Демократичні групи, на які думав покластися Демосфен, були економічно слабкі, нечисленні і нездатні до тривалої і напруженої боротьби.

Ідеал Демосфена, як би він сам по собі не здавався величним і привабливим, лежав не перед, а за пройденим історією шляхом. У цьому полягала трагедія як самого Демосфена, так і всієї очолюваної їм демократичної партії.

Македонська орієнтація перемогла. Цар, який побоювався можливої угоди греків з персами, із задоволенням прийняв мирні пропозиції афінських патріотів. У 337 р. був скликаний загальногрецький конгрес (синедріон) у *Коринфі*, що складався з делегатів усіх грецьких полісів, розташованих до півдня від Фермопіл. Першою справою конгрес проголосив загальний мир і встановив принцип майбутньої грецької федерації. Потім урочисто була проголошена недоторканність приватної власності і суворо заборонялися будь-які переділи землі, касація боргів і звільнення рабів

з метою державного перевороту. Між знову утвореною грецькою федерацією і Македонією утворився оборонний і наступальний союз. Окремим полісам і областям гарантувалася автономія.

Корінфський конгрес закінчує історію класичної Греції. Старі держави еллінського світу – Афіни і Спарта – після проголошення автономії дрібних громад, що означало фактичний розпуск союзів, сходять на ступінь другорядних кантонів. Вершителем долі еллінського світу з цього часу стає Македонія, і центр грецької політики пересувається на північ. З одного боку, об'єднавчий рух ішов від північних країн, що втягувалися в загальногрецьку історію. З іншого боку, назустріч цьому рухові йшли деякі угруповання в самій Елладі, виразником яких в Афінах був Ісократ.

Тут закінчується історія еллінських полісів і починається історія елліністичних держав, що продовжувалася біля двохсот років (IV-II ст.). Ці сторіччя є новою епохою в історії середземноморського світу – *епохою еллінізму*.

Кожний грецький поліс являв собою тісно згуртовану спільноту громадян. Повноправним громадянином грецького поліса вважали тільки того, чії батьки (батько і мати) були повноправними громадянами даного поліса.

В Афінах людина, що походила від афінянина і не афінянки, не була членом сім'ї батька і не могла мати прав громадянства. Перикл підтвердив цей закон, що не завжди точно здійснювався, особливою постановою в 445 р. Згодом самому Периклу поза цим законом прийшлося просити народні збори надати цивільні права його незаконнонародженому сину. Народні збори уважили прохання свого керманича і зробили виняток із загального закону, тому що морова виразка позбавила Перикла всіх його родичів. У 403 р. за пропозицією Аристофонта закон був знову відновлений, але без оберненої дії, тобто стосувався тільки осіб, що народилися після вступу його в силу.

За правильністю внесення осіб у число афінських громадян стежили особливі посадові особи, що записували повнолітнього члена общини в списки філ і демів, до яких, як правило, приписані були всі афінські громадяни. По досягненню 18-літнього віку молодий громадянин реєструвався в общинній книзі того дема, до якого належав його батько. Всякий прийнятий у число громадян повинен був дати клятву і прийняти цивільну присягу. При цьому він вимовляв такі слова: “Я не посоромлю священної зброї і не залишу товариша в битві, буду захищати й один, і з усіма все святе і заповітне, не зменшу сили і слави батьківщини, але збільшу її, буду розумно коритися існуючому уряду і законам, встановленим і що мають бути прийнятими, а якщо хто буде намагатися знищити закони або не коритися їм, я не припущу цього і буду боротися проти нього й один, і з усіма, буду також шанувати вітчизняні святині. У цьому і будуть мені свідками боги” [17].

Стародавні греки право громадянства вважали священним, старанно оберігали його, тому що воно шанувалося за честь. Вчинки і дії, що ганьбили цю честь, спричиняли часткове або повне позбавлення прав громадянства (атимія). Стародавні письменники наводять чимало фактів атимії, а також дані про порядок відновлення в громадянстві. Греки перевіряли списки громадян по окремих общинах

систематично. В історії Афіні дві такі перевірки (“чищення”) явилися важливим державним заходом. Перша мала місце в 445 р. при Периклі, коли біля 5 тис. громадян були виключені зі списків і позбавлені прав громадянства з усіма наслідками, що звідси випливали. Друге “чищення” мало місце в 345 р. при архонті Архії. Позбавлення прав громадянства нерідко супроводжувалося конфіскацією майна і продажем у рабство осіб, схильних до атимії.

Громадянство в грецьких полісах, навіть демократичних, було обмежене порівняно невеликим колом осіб. Не варто забувати, що антична демократія була рабовласницькою. Цивільних прав позбавлені були раби і метеки. Метеки не мали права набувати нерухомої власності (землі) і не мали прав громадянства, що у давнину було пов’язано з володінням земельним наділом усередині общин. Будучи вільними, метеки цю свободу реалізували лише в заняттях торгівлею і ремеслом, за що вони сплачували державі великі податі і податки. Інша категорія іноземців – раби – позбавлені були громадянства не тільки як іноземці, але і як “річ” (“одухотворене знаряддя”, за Аристотелем) і не могли на цій підставі будь-чим володіти. Раби в Аттиці являли собою уярмлене населення інших країн, тобто переважно іноземців, то навіть звільнення раба не давало йому ніяких цивільних прав. Раби і метеки утворили в кожній общині той далекий їй світ, що існував поряд із привілейованою общиною повноправних громадян. В умовах грецьких держав і повноправні громадяни користувалися привілеями тільки всередині своєї общини, а за межами свого поліса ставали безправними іноземцями, втрачали права громадянства. Цією обмеженістю й автаркією своїх полісів греки завжди пишалися. Лексикон Гезихія відзначає, що слово “*xenos*”, що означає “іноземець”, мало також значення “ворог”. Іноземець у будь-якій грецькій державі не мав цивільних прав і не міг придбати їх за допомогою натуралізації, що є звичайним у сучасному праві європейських народів. Він не міг укласти законного шлюбу з жінкою з іншого поліса. У Ксенофонта ми дізнаємося про закон, що забороняв іноземцю володіти в Афінах землею, навіть якщо цей іноземець уже давно жив у місті і грав не останню роль у його економіці. Не могли іноземці і заповідати власність, і одержувати її за заповітом, свідчити в

суді тощо. Проте всі ці обмеження не завжди дотримувалися, були і винятки.

Більш ніж будь-яка інша грецька держава, підтримувала свою відособленість Спарта. Не дивно, що саме в Спарті міг створитися такий інститут, як “ксенеласія” (переслідування чужоземців). Стародавні письменники приписують його створення легендарному законодавцю Лікургу. Плутарх говорить, що “метою Лікурга було виховати громадян у доблесті” і тому він не дозволяв їм виїжджати зі своєї країни і проводити час в інших краях, для того щоб вони не привчалися до чужих вдач, до безладного способу життя і не запозичали в іноземців політичних думок, не узгоджених з устроєм Спарти. Тому він заборонив іноземцям приїзд без важливої на те причини – не з побоювання, як думає Фулідід, що іноземці стануть наслідувати спартанський устрій і навчатися у спартанців доблесті, але для того, щоб вони не “зробилися вчителями зла”. В числі своїх функцій ефорат мав і задачу спостереження за здійсненням ксенеласії в цивільному житті спартанців. Геродот красномовно розповідає нам про застосування санкцій відповідно до закону (ксенеласії) стосовно якогось Меандра, що тікав з острова Самоса (після невдалої політичної діяльності) у Спарту, де він став шукати притулку у царя Клеомена. Але Клеомен відкинув усі подарунки Меандра і наказав ефорам вигнати його за межі країни.

Але розвиток міжнародних зв'язків і спілкування між містами вже потребували скасування або хоча б пом'якшення законів, що охороняли відособленість грецьких полісів. Суворе введення в життя жорстокого закону проти іноземців ще в давнину викликало різку критику. Багато грецьких поетів і філософів гудили ксенеласію. Аристофан висміював її у деяких своїх творах [18, с. 49]. Платон характеризував цей спартанський закон як вираз варварства і нелюдськості [19, с. 950]. Поступово суворість застосування закону про ксенеласії пом'якшувалася навіть у Спарті.

Плутарх розповідає, що деякі іноземці, якщо тільки вони одержували спартанське виховання, допускалися в число громадян Спарти.

Ще у VII ст. поет Терпандр був викликаний у Спарту для того,

щоб владнати внутрішні незгоди. Під час другої мессенської війни (початок VII ст.) у Спарті дістав права громадянства ліричний поет Тиртей, походженням з Афін. Проте подібні винятки з ксенеласії були спочатку дуже рідкісні. Геродот, перераховуючи всі випадки надання громадянства в Спарті іноземцю, міг зупинитися крім приведених вище тільки ще на одному випадку – з деяким Тисаменом.

У іншому становищі знаходились іноземці в Афінах. Розвинута морська торгівля і зв'язки з іншими грецькими державами, здійснювані шляхом укладання торгових та інших договорів, – все це приводило до більш тісного спілкування афінян з іноземцями. На противагу Спарті в Афінах полісна обмеженість долалась швидше і легше.

До зрівняння в правах усіх греків, незалежно від того, звідки вони були родом, не дійшов жодний поліс, але вже в ранні періоди грецької історії виникли певні інститути, що регулювали стосунки між громадянами різноманітних міст-держав.

Згодом торгові, дипломатичні й інші зв'язки між грецькими містами розвилися настільки, що з'явилася необхідність юридично оформити перебування іноземців у чужій державі. У зв'язку з цим створюється “*проксенія*”, що є найдавнішою формою міжнародних зв'язків і міжнародного права, на якому заснований розвиток усіх наступних форм міжнародних зв'язків у Стародавній Греції.

Проксенію як інститут гостинності, що регулював ставлення громадян до іноземців на принципі взаємності, визначали різними способами. Дуже цікаве визначення Полукса, що посилався на дані стародавніх авторів. “Проксен, – говорить Полукс, – є той, що робить загальні послуги цілому місту (чужому. – *А.К.*), живучи в іншому (своєму. – *А.К.*) місті, наприклад, бере на себе обов'язок по розміщенню приїжджих, у разі потреби турбується про їх доступ до Народних зборів і місця в театрах” [20, с. 88]. Послуги проксена були добровільними і водночас почесними. Проксенія здійснювалася між окремими особами, а згодом – між цілими державами.

З ростом економічних зв'язків між полісами важливо було забезпечити, щоб добровільні послуги проксенів набули постійного характеру. Це привело вже до укладання формальних договорів і

затвердження проксенів постановами.

Уряд доручив іноземців і турботу про них особливим уповноваженим – проксенам. Проксени, як правило, були громадянами того міста, де вони здійснювали проксенію стосовно іноземців із різних міст. Одне грецьке місто мало проксена або проксенів в іншому місті. Проксени були їхніми захисниками і посередниками між урядом. Через них велися дипломатичні переговори: приїжджаючі в місто посольства насамперед зверталися до свого проксена. Проксени були засновані в Спарті, в Дельфах і в усіх інших містах-державах, куди завдяки розвитку зовнішніх зв'язків або для урочистих свят та ігор з'їжджалося багато народу з різних держав. Так поступово за звичаєм приватної гостинності створювався інститут міжнародних відносин, дуже близький за своїми функціями до сучасних посольств і консульств. Слід, проте, пам'ятати, що проксенія зберігала протягом усього свого розвитку характер приватної гостинності, або гостинності приватної особи. Від сучасних посольств і консульств проксенія відрізняється ще тим, що вона здійснюється громадянином свого міста й у своєму місті стосовно іноземців-громадян чужого міста, тоді як посли і консули в сучасній дипломатії беруть на себе захист не чужих, а своїх громадян, і не у своїй державі, а в чужій. Проксенія була певним шаблоном у розвитку грецького міжнародного права.

Система гостинності, що практикувалася, давала іноземцю лише деякий захист і тим самим тільки частково знищувала перепони, створені відособленістю грецьких республік, поділом на громадян і іноземців. По цій системі гостинності (проксенії) іноземець ще не міг користуватися правами громадянина в місті, куди він прибув.

Під тиском економічних і військово-політичних інтересів розподіл на громадян і іноземців усередині поліса поступово став згладжуватися. Коли дві держави-міста бажали з'єднатися вузами дружби і взаємного благосприяння, вони уклали угоду про “*ісополімію*”. За такою угодою громадянам однієї держави надавалися в іншій державі ті ж державні і приватні права, якими користувалися місцеві громадяни. Грецькі держави практикували ісополітію двох родів: перша – коли обидві договірні сторони одержували для своїх громадян одні і ті ж права відповідно до укладених договорів; інша ж

форма ісополітії передбачала не взаємне, а одностороннє надання прав громадянства іноземцям, головним чином за різноманітні заслуги і допомогу. До нас дійшли написи критських міст, що містять цікаві “ісополітичні” договори про взаємне, двостороннє надання прав громадянства. Проте такі договори були небагатоманітні, частіше практикувалася інша форма ісополітії – одностороннє надання прав громадянства. Наприклад, платійці користувалися ісополітією в Афінах, обмеженою ісополітією користувалися в Афін евбейці, нарешті, за особливі заслуги перед державою ісополітію одержували приватні особи, наприклад, трапезит Пасіон в Афінах.

Ісополітія виявилася дуже серйозним кроком у розвитку міжнародного спілкування і практики міжнародних угод у давнину. Таким кроком у розвитку практики міжнародних угод виявилися так звані “*симболи*”, тобто договори про правові норми в різноманітних судових процесах, що виникають між громадянами різних міст у зв’язку з торгівлею, з кредитними операціями і всякого роду угодами.

Симболи укладалися головним чином між союзними містами або, принаймні, містами, що ставилися одне до іншого дружньо. До договорів подібного роду варто віднести і монетні угоди, як, наприклад, між Мітиленою і Фокією, та ін. Таким чином, симболи вирішували спірні питання і регулювали стосунки між громадянами різних держав при наявності доброї волі або союзних стосунків між ними.

Таким чином, ісополітія і симболи, що регулювали цивільні і політико-економічні взаємовідносини між державами та їхнім цивільним населенням, являють собою початки міжнародних норм права.

У безпосередньому зв’язку із практикою ісополітій і символ народжується й ідея арбітражу, що знайшла свій відбиток в організації третейських судів. Про характер третейських судів можна судити по написах і вироку, що дійшли до нас і які відрізняються своєю лаконічністю, про суперечку між двома містами (416 р. до н.е.). “Тому що мелійці і кимолійці оголосили, що вони підкоряються рішенню аргів’ян відносно спірних островів, то аргіви присудили, що Поліега, Гетерія і Лібія належать кимолійцям. Цей вирок вирішує суперечку на